

JOSEF DOHNAL

MLČENÍ LEONIDA ANDREJEVA JAKO ZKOUŠKA MODELŮ SVĚTA

Chápání literárního díla jako systému reprezentujícího model či modely světa nám dává možnost podívat se pod tímto zorným úhlem na kterýkoli artefakt s akcentem právě na tuto kategorii. Dominantou případné analýzy toho, jaké modely světa jsou v díle zahrnuty a jaký je jejich vzájemný poměr, se pak stává snaha dospět k závěrům, které souvisejí s hodnotovou analýzou (axiologie), nikoli však jen s ní; hodnotová orientace se promítá jak do plánu obsahu, tak do plánu výrazu, výrazně pak zasahuje i do strukturní výstavby daného literárního díla. Pokusme se tedy podívat se na povídku Leonida Nikolajeviče Andrejeva (1871–1919) *Mlčení* právě z tohoto pohledu.

Andrejev napsal danou povídku v roce 1900 a poprvé ji v tomtéž roce uveřejnil v časopise *Журнал для всех*. Věnoval ji bez bližšího objasnění sestře své manželky A. M. Veligorské a vyšel při hledání námětu ze skutečné události, kterou znal ze svého mládí v Orlu. Pop Andrej Kazanskij, jehož dospělá dcera spáchala z nevyjasněných důvodů sebevraždu, kdysi Leonida Andrejeva pokřtil. Sama povídka pak sehrála důležitou roli v Andrejevově umělecké kariéře, neboť byla jeho prvním dílem, kterým vstoupil do života literárního kroužku *Среда*, kam jej přivedl Maxim Gorkij. Právě Gorkij v září 1900 na setkání povídku místo Andrejeva přečetl – a povídce se dostalo pozitivního hodnocení všech přítomných.

Základní obsahový rámec povídky je relativně jednoduchý: popova rodina velmi trpí tím, že dcera Věra se vrátila domů z Petrohradu tak silně traumatizovaná, že se z toho nemůže zotavit. O tom, co se stalo, však nechce rodičům říci ani slovo, chce se s událostí vypořádat sama s tím, že možná někdy v budoucnu bude schopna o traumatizující záležitosti hovořit: „Пройдет все это. Право, идите лучше спать, и я спать хочу. А завтра или когда там – поговорим.“¹ O několik dnů později se však vydá na procházku – a během ní spáchá sebevraždu: skočí pod vlak, který, jak Andrejev stručně a suše konstatuje, „пополам перепрезал ее“.² Tragická událost, kterou se uzavírá expozice povídky, zcela mění rodinnou

¹ Андреев, Л. Н.: Собрание сочинений, т. 1. Рассказы 1989– 1903. Москва 1990, с. 197.

² Tamtéž.

situaci: při zprávě o smrti dcery postihne Olgu Stěpanovnu mrtvice, takže „У нее отнялись ноги, руки и язык, и она неподвижно лежала в полутемной комнате...“.³ Možnosti komunikace mezi popem Ignatijem a jeho ženou jsou tím zcela narušeny, což znamená, že v jejich domě zavládne ticho – absolutní mlčení. Otec Ignatij sice má možnost, ba je pro něho nezbytností hovořit s farníky i dalšími lidmi, vrací se však vždy domů, kde jej čeká stále tíživěji vnímané mlčení. Narušuje je tím, že vede dialog s dcerou, resp. s jejím portrétem, později ji navštěvuje na hřbitově. Reflexe ztráty dcery je pro něho otřesem, prožívá silná muka a v situaci, kdy už je ochoten i schopen akceptovat to, že se vůči dceři provinil, kdy sám cítí, že přichází o psychickou rovnováhu a nezbytně pociťuje potřebu podělit se o své hoře s někým blízkým, nachází jen mlčení a nic nevyjadřující oči své ženy.

Andrejev nevěnuje dějové linii povídky příliš úsilí – nesnaží se o rafinovanost, nehledá možné peripetie, nepracuje s anticipací, jak to činí v mnohých svých pozdějších dílech; události jsou juxtapozičně zřetězeny a zmiňovány jen lakonicky. Nejde mu o kompoziční spletnost, o detailní líčení událostí, které by byly co do možné expresivní jistě „pastvou“ pro čtenáře – odbývá scénu Věřiny smrti, o které jen referuje jako o dokonaném faktu. Stejně tak se do děje povídky dostává informace o mrtvici, která postihla popovu ženu. I Věřin pohřeb, kdy otec pohřbívá dceru, je líčen jinak, než bychom čekali: postiženy jsou spíše pocity a myšlenky těch, kdo na pohřeb přišli a čekali, jak bude otec Ignatij reagovat, než sám akt pohřbu. Zcela pomínuty jsou pak Ignatijovy myšlenky a pocity kromě jediného: „...а он, чувствуя направленные на его спину взгляды, старался выпрямлять эту широкую и крепкую спину и думал не об умершей дочери, а о том, чтобы не уронить себя.“⁴

Andrejev tím dává jasně a nezpochybnitelně najevo, že „vnější dějovost“ je pro něho vedlejší – ačkoli by z ní mohl mnohé vytěžit, nečiní tak. Téma jej neláká co do možností vnějšího ztvárnění, „atraktivnost“ tématu a její využití nejsou jeho cílem, jedná se mu o dění niterné, v tomto případě pak o myšlenkové pochody reflektující to, co už se stalo, co nelze změnit. Koncentruje se tak na opozici dvou rovin: toho, co se mělo stát, s tím, co se stalo. Právě v těchto dvou protichůdných rovinách lze tušit střet modelů světa, jejich vzájemný průnik i jejich odlišnost.

Model světa je specifickým spojením prvků „nadřazených“ modelů světa a modelů „podřízených“, realizujících se v rámci sociálního úzu konkrétní society či ve vědomí a intuici jedince.⁵ Jako takový se v rozebírané povídce realizuje v jednom modelu sociálním a třech modelech jedinců, z nichž každý (Věra i její rodiče) jednak sdílí podstatnou část modelu jim společného, jednak si uvědomují,

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž, s. 198.

⁵ Blíže k tomu: Dohnal, J.: Modely světa a jejich typologie. Hľadanie ekvivalentnosti II. (В поисках эквивалентности II.). Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie rusistov, ktorá sa konala dňa 17. až 19. júna 2004 v Prešove na tému Hľadanie ekvivalentnosti II. Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta. Prešov 2004, s. 79–86.

že jejich společný model světa je těsně spojen s nadřazeným modelem sdíleným societou, ve které žijí a která má na popa poměrně přísná měřítka – Andrejev v textu ukazuje, že mnozí, kteří přišli na Věřin pohřeb, vlastně přišli kvůli popovi, jehož zármutek chtěli vidět. Příčinou bylo to, že namísto jimi očekávané laskavosti a mírnosti „... он был в обхождении суров и горд, ненавидел грешников и не прощал их, а сам в то же время, завистливый и жадный, пользовался всяким случаем, чтобы взять с прихожанина лишнее. И всем хотелось видеть его страдающим, сломленным и сознающим, что он виновен дважды в смерти дочери: как жестокий отец и дурной священнослужитель, не могший уберечь от греха свою же плоть“.⁶ Anticipuje se tu popovo dilema, projevuje se tu právě onen „modelový“ požadavek na pochopení, lidskost, empatii služebníka božího, ale i zároveň důsledného zastávce, strážce norem, které vyžaduje v chování druhých, ale i svých bližních, o které měl pečovat lépe než o „cizí“.

Otec Ignatij svým chováním tomuto modelu podle jejich skupinového názoru neodpovídá. Ani jeho chování v průběhu pohřbu se nemění – pop cítí, že jej sledují a zachovává svoji tvrdost, nedává najevo zármutek. Drží se tak důsledně svého modelu světa – chce být přísný, ale spravedlivý, důsledný, tak, jak se o to snažil i dříve, třebaže v rozhovoru s ještě žijící Věrou lze najít stopy toho, že ve vztahu k ní byl donucen okolnostmi k tomu, aby slevil. Jak jinak si lze vysvětlit jeho vyjádření: „Против моего желания поехала ты в Петербург – разве я проклял тебя, ослушницу? Или денег тебе не давал? Или, скажешь, не ласков был я?“⁷ Jeho slova jsou svědectvím toho, že si uvědomuje, že ustoupil ze svých zásad do té doby zřejmě hodně nekompromisních a uplatňovaných proti ostatním „hříšníkům“, u kterých neváhal (a to mu právě oni mají za zlé). Tvrdost a „zařatost“ mu vyčítá i jeho žena, když odcházejí od Věry, která se i přes jejich naléhání odmítá o čemkoli rozhovořit: „Это ты, поп, сделал ее такой. У тебя переняла она эту манеру. Ты и ответишь. Ах я, несчастная...“⁸ Otec Ignatij ještě i po tomto rozhovoru do značné míry zachovává svoji tvrdost – odmítá od tohoto momentu s dcerou komunikovat, třebaže ona si toho jako by nevšimá, nemá to na ni žádný viditelný účinek. Pop tak jednat „musí“ – odpovídá to jeho představě o tom, že na hříšníky je třeba tvrdost, protože se provinili a musí se kát. Věra se nekaje – proto s ní nemluví; nemá ji ani jak potrestat, protože nelze přece trestat někoho, kdo nechce slyšet ortel a evidentně nereaguje podle jeho přání. Narušuje tak další z principů jeho modelu světa – a možná dvojnásob on, protože on je současně jejím otcem a Věra je podle jeho názoru mu povinna sdělit své trápení a jeho příčinu; očekávání toho, že hřích bude vyjeven a po pokání a lítosti odčiněn trestem, o kterém rozhodne on, do jeho modelu světa zapadá; Věřino jednání jej však narušuje. Přerušování komunikace se mu tak jeví logickým trestem odpovídajícím stereotypu v jeho modelu světa. Svoji moc a rozhodnou sílu projevuje naposledy ve scéně s kuchařkou, kterou vyhání po pohřbu z domu za to, že

⁶ Андреев, Л. Н.: Собрание сочинений, т. 1. Рассказы 1989–1903. Москва 1990, с. 198.

⁷ Tamtéž, s. 196.

⁸ Tamtéž, s. 197.

vypustila ven kanárka, který pro ni symbolizoval Věřinu duši. I tento akt svědčí o tom, že si svůj model světa, ve kterém je tím, kdo může rozhodovat o druhých a trestat je, zachovává.

O tom, jak vypadá Věřin model světa se můžeme do značné míry jenom dohadovat – pravděpodobně platí, že Věra sdílí hodně z modelu světa, který souzní s modelem jejího otce. Svůj dočasný odchod do Petrohradu si prosadila jako protest proti němu. Nespecifikované neštěstí, které ji postihlo, nicméně potvrdilo pravdivost otcovy koncepce. Věra se vrací domů, kde je i její *centrum securitatis*, netušíc, že ve svém návratu k hodnotám, které patří do modelu světa jejího otce, nenajde možnost pokračování dřívějšího života. I Věřin model světa totiž staví na vině a trestu, stejně jako model jejího otce: vina má být potrestána, tvrdost je namíste, výjimky neplatí, ba jako popova dcera na výjimku ani „nemá nárok“ – popřela by tak princip, který je podstatnou součástí daného modelu. Nečeká na výrok o výši trestu, trestá se sama. Otcův model jako by respektovala i v tom, že ono „podstatné“, informaci o tom, co ji v Petrohradu potkalo, si nechává pro sebe, stejně jako pop nemluví o svých pocitech s nikým jiným, jako si vyhrazuje právo rozhodnout tvrdě o výši trestu. Lpění na daném modelu světa se Věře stává prototypem osudným – jiný model nehledá, nenachází proto ani jiné východisko ze situace, ve které se ocitla. Jen předpokládat můžeme, že se aktualizovaly i takové principy daného modelu světa, jako je poslušnost vůči rodičům, odpovědnost za to, jak se k nim jako jejich dcera chová, i za to, jak budou otce Ignatije jako svého popa respektovat jeho farníci, když nedokázal ani ve své rodině zajistit respektování norem, které tvrdě vyžaduje po nich. Pravděpodobně tam patří i Věřina neschopnost smířit se s pocitem hanby mající počátek v tom, že nedokázala být „dost silná“ – analogii bychom našli právě v chování otce Ignatije během pohřbu.

Poněkud jinak to vypadá s modelem světa u Olgy Stěpanovny. O dominantách jejího modelu světa se můžeme dohadovat jen podle úvodní scény, kdy žádá Ignatije, aby s ní šel za Věrou do jejího pokoje. Tam sleduje jejich rozhovor a po odchodu z pokoje pak konstatuje (viz výše), že jsou si otec s dcerou velmi podobní a vinu klade Ignatijovi. Z této scény se dá usuzovat na to, že Olga Stěpanovna zastává poněkud jiný model – dominuje v něm zřejmě empatie, smíření, souzvuk – dalo by se říci, že její model je „tradičně ženský“ – založený na toleranci vůči druhým, na odpuštění, na pomoci druhým i na smíření se s touto rolí, bez aspirací na ovlivňování kohokoli a čehokoli; model je soustředěn na udržování harmonie a péči o druhé. Akceptuje modely druhých, přizpůsobuje se jim a snaží se zachovat si svoji samostatnost jen minimálně. Naděje na dosažení harmonie, která dominuje v jejím modelu, ztrácí možnost naplnění v momentu, kdy Věra umírá: a Olga Stěpanovna symbolicky přestává žít také – stává se pasivním svědkem událostí, mementem a němou výčitkou pro Ignatije, který prochází dalším vývojem sám. Zdá se, že to je právě role, pro kterou její postavu Andrejev zachoval – chtěl vytvořit Ignatijovi komunikačního partnera, se kterým je však komunikace již nemožná, neboť Olga Stěpanovna nereaguje absolutně nijak – ani verbálně, ani neverbálně, zůstává jen lhostejný pohled očí.

Jestliže se vnitřní svět obou ženských hrdinek uzavírá okamžikem smrti či paralýzy (která je vlastně smrtí ve smyslu ukončení aktivní životní činnosti), model světa otce Ignatije prochází tvrdou zkouškou. Neštěstí, které ho postihlo, jako by jej přimělo reflektovat svoji situaci zcela jinak: do té doby byl hřích něčím „cizím“, faktem z jiného než jeho vlastního modelu světa. Hřích patřil druhým, on byl povolán trestat, nikoli soucítit, sledovat jejich konání zvnějšku, nikoli je spoluprožívat a chápat. Byl povolán dávat pravidla nebo je alespoň hlásat a dodržovat jako příklad pro ostatní. Všeho toho je však ve velice rychlém sledu událostí zbaven – hřích dostihl jeho rodinu, trest zasáhl jeho dceru a tím i jeho samého, trest byl udělen bez jeho rozhodnutí, on sám není před ostatními ušetřen a nemůže už pro ně být příkladem. Kromě toho – probudilo se v něm cosi nového, snaha pochopit důvody jednání druhých. Chybí mu i cosi, co dříve samozřejmě dostával a neuvědomoval si – pochopení od ženy, které přicházelo jaksi samozřejmě, protože v jeho modelu bylo zakotveno jako cosi, co se mu od ženy dostává, aniž by o to musel žádat; ona měla tuto hodnotu včleněnu ve svém modelu světa jako samozřejmou v opačné rovině – jako něco, co zcela samozřejmě druhým poskytuje, aniž by za to čekala cokoli od nich. Kompatibilita obou modelů světa, jejich vzájemný průnik, byly narušeny.

Otec Ignatij v dalším vývoji syžetu povídky zjišťuje, že jeho model světa se hroutl: není tím, kdo je výlučný svým postavením a svou „čistotou“, není prost hříchu, není tím, kdo má právo soudit a trestat druhé podle neomylných principů, nedostává se mu samozřejmé úcty, respektu, ba ani souhlasné či nesouhlasné komunikace, není nikdo, kdo by tu vždy byl pro něho jako mlčenlivá podpora. Hroutl se mu tak snad všechny principiální hodnoty, na kterých byl jeho model světa založen – zásadní ránu také dostává jeho osobnostní integrita, pro niž je model světa základním. „Rozumění“ světu a jeho jasné „vidění“ zmizely, náhrada nepřichází. Dokonce se obrací charakter komunikace mezi ním a jeho ženou – zatímco dříve byla smířlivá a harmonizující, nyní „... когда входил в комнату жены и встречал упорный взгляд, такой тяжелый, словно весь воздух обращался в свинец и давил на голову и спину“⁹ – stává se tedy nesmiřitelnou, obviňující, vnáší disharmonii a odmítá pochopit. Alespoň tak ji otec Ignatij vnímá.

Rozpad popova modelu světa je završen jeho cestou na hřbitov, k Věřině hrobu. Zatímco do té doby vypravěč povídky několikrát zdůraznil jeho schopnost jít zpřímá (dokonce ještě na hřbitov tak kráčí), u Věřina hrobu se jeho postava nahnula, stále víc se blížila trávě, kterou její hrob obrostl – nejprve pohledem, pak se k němu naklonila a nakonec klesla na hrob. Jako by se tím vzdal všech svých dřívějších zásad, třebaže jeho hlas stále ještě vyzývá Věru, aby promluvila, jeho tělo už nepřikazuje, ale na kolenu prosí. Poté ještě dokáže postavu napřímit – jakmile se však vydá na zpáteční cestu, ztratí směr a začíná po hřbitově zmateně pobíhat. Popův pohyb po hřbitově symbolizuje v tu chvíli jeho duševní rozpoložení: „Оглушенный, он кружится по одним и тем же дорожкам, пе-

⁹ Tamtéž, s. 199.

рескакивает могилы, натывается на ресетки, цепляется руками за колючие жестяные венки, и рвется в клочья мягкая материя. Только одна мысль о выходе осталась в его голове.¹⁰ Ztratil orientační body, které mu do té doby dával jeho model světa, o který se opíral jako o základní jistotu. „Сильнее, чем самого вставшего из из гроба мертвеца, испугался бы всякий, встретив эту дикую фигуру бегущего, прыгающего и размахивающего руками человека, увидев его перекосившееся безумное лицо, услышав глухой хрип, выходящий из его открытого рта.“¹¹

Nikoli náhodou se mu pak stává orientačním bodem malý kostelík na hřbitově – jen ten mu, zdá se, zůstává z minulosti. Odtud se vrací domů – a tam je jeho proměna dokonána: padá před ženou na kolena, pláče, bije hlavou o stůl v naději na zázrak – je to nyní on, kdo hledá harmonii, kdo se podřizuje čemusi vyššímu, důležitějšímu, hledá odpuštění u své ženy, která k němu kdysi vzhlížela jako k autoritě. Model světa, který mu byl do té doby niterně neznámý, jej nyní prostupuje, jako by se vzdával toho, s čím se identifikoval dříve – pochopil, prožil, dobral se nového pohledu, nových hodnot.

Závěr povídky nedává jednoznačný signál o tom, zda a jak vývoj postavy popa pokračoval. Možná ne náhodou o několik málo let později vzniká další Andrejevova povídka „о горделивом попе“ – Život Vasilije Fivejského. V ní pop stížený sérií neštěstí jako by pokračoval v osudu otce Ignatije, ačkoli nikde není tato spojitost zjevná a pokud je známo, se sám spisovatel nikde nevyjádřil, že by tomu tak mělo být.

Každopádně však tuto Andrejevovu povídku můžeme chápat jako jednu z prvních próz, ve kterých zkouší „testovat“ do té doby pevné modely světa na svých postavách, které staví do vyhraněných životních situací. Jako by se tím snažil ukázat, že ony do té doby vyhraněné, zdánlivě pevné modely světa – a to jak modely individuální, tak modely sdílené sociálními skupinami – začínají procházet prověrkou, již na ně chystá společenský vývoj (ať v širším sociálním kontextu, nebo „jen“ v rámci rodiny, která začala také procházet významnou změnou). A není náhodné, že tyto modely „nefungují“, jsou-li testovány v podmínkách, které neodpovídají dřívějšímu „standardu“. Poukazuje tak na změny, jimž se nebude možno vyhnout, zneklidňuje čtenáře a klade tak otázku pátrající po „skutečných“, „věčných“ hodnotách.

10 Tamtéž, s. 205.

11 Tamtéž.